

Tarnowski zespół osadniczy Spycimira Leliwity

Postulaty badawcze i konserwatorskie

Bogusław Krasnowolski

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

¹ W. Balicki, *Miasto Tarnów pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym i naukowym*, Tarnów 1831.

² J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów 1911; Z. Simche, *Tarnów i jego okolica*, Tarnów 1930.

³ J. E. Dutkiewicz, *Tarnów*, Warszawa 1954.

⁴ T. Zagrodzki, *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*, Warszawa 1962, s. 38, fig. 14.

⁵ Zob. *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, t. 1, Tarnów 1981 (tu m.in.: S. Mateszew, F. Sikora, *Osadnictwo i stosunki własnościowe w regionie tarnowskim do końca XVI wieku*; F. Kiryk, *Miasta regionu tarnowskiego do końca XVI w.*); *idem*, *Urbanizacja Małopolski, województwo sandomierskie, XIII-XVI wiek*, Kielce 1994, s. 149-152.

⁶ B. Krasnowolski, *Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne*, mps, Kraków 1988-1990, archiwa Delegatury Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Tarnowie (dalej: DWKZ) i Delegatury Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Krakowie.

⁷ *Idem*, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, Kraków 2004, cz. 2, s. 247-253; *idem*, *Układy przestrzenne miast prywatnych w Małopolsce. Wybrane przykłady*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” t. 77 (2016).

⁸ W. Dworzaczek, *Leliwici tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego, wiek XIV-XVI*, Warszawa 1971, s. 11, 65-67 i *passim*.

⁹ F. Herzig, *Katedra, niegdyś kolegiata w Tarnowie wraz z krótką wzmianką o in-*

Celem niniejszego artykułu jest zarówno ukazanie procesów osadniczych będących wynikiem aktywności Spycimira Leliwity, jak i sformułowanie programu dalszych badań i określenie polityki konserwatorskiej dla ochrony elementów dziedzictwa kulturowego zapisanych wówczas w krajobrazie i czytelnych do dzisiaj. Działania Spycimira – jednej z najwybitniejszych postaci w najbliższym otoczeniu Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego – miały niezwykle istotne znaczenie w dobie odbudowy Królestwa Polskiego. Podobnie jak w ówczesnych inicjatywach królewskich, widać tu wyraźnie realizację programu aktywizacji gospodarczej ekstensywnie dotąd użytkowanych terenów; programu obejmującego nie tylko samo miasto, lecz całość konsekwentnie pozyskiwanych dóbr.

Badania dziejów Tarnowa mają długą historię. Zainaugurował je w 1831 r. ks. Wincenty Balicki¹, rozwinęli zaś na początku XX w. kolejni tarnowscy badacze – Jan Leniek, Franciszek Herzig i ks. Franciszek Leśniak oraz Zdzisław Simche². Dalszy postęp – po II wojnie światowej – przyniosły studia Józefa Edwarda Dutkiewicza³, który swe ustalenia i teorie traktował jako wytyczną dla realizacji konserwatorskich. Nieco później pierwszą – aktualną do dzisiaj – analizę modularnego, lokacyjnego planu urbanistycznego Tarnowa dał Tadeusz Zagrodzki (na marginesie rozważań nad planami miast średniowiecznych)⁴. Gruntownego rozpatrzenia źródeł pisanych dokonał Feliks Kiryk⁵. Omówienie układów lokacyjnych Tarnowa i związanych z nim wsi oraz rejestrację zasobów zabytkowych przeprowadził niżej podpisany w niepublikowanym studium konserwatorskim⁶, poświęcając problematyce układów przestrzennych póź-

niejsze publikacje⁷. Niezwykle znaczenie dla poruszanego tu tematu – w kontekście kształtowania kompleksów dóbr Leliwity i rangi tej postaci na tle epoki – ma studium genealogiczne Włodzimierza Dworzaczka⁸. Bogata jest literatura dotycząca poszczególnych obiektów. Dziejami dzisiejszej katedry, wcześniej kolegiaty, a pierwotnie kościoła parafialnego, zajmował się już Franciszek Herzig⁹, dawny wygląd świątyni omawiali Tadeusz Chrzanowski i Marian Kornecki¹⁰ oraz ks. Władysław Szczebak¹¹. Problematykę konserwatorską silnie akcentował Dutkiewicz¹², dążąc – zgodnie z poglądami dominującymi w pierwszych latach powojennych – do eksponowania historycznego centrum kosztem wyburzeń zabudowy z XIX i XX wieku. Wnioski konserwatorskie dla – sporządzanych od lat 90. ubiegłego stulecia – planów zagospodarowania przestrzennego opracował niżej podpisany, uwzględniając całość zasobów zabytkowych, kształtowanych od średniowiecza do współczesności¹³.

Bogate materiały wnoszą **badania terenowe**, archeologiczne i architektoniczne, w znacznej części niepublikowane. Studia archeologiczne w centrum miasta prowadzone przez Andrzeja Ceterę i Jana Okońskiego, udowodniły, że zostało ono zlokalizowane na „surowym korzeniu”, po uprzednim dokonaniu prac niwelacyjnych. Badaniami architektonicznymi objęto większość przyrynkowych kamienic oraz ratusz¹⁴. Omówienia tarnowskich fortyfikacji – koordynowane z analizą późnośredniowiecznych źródeł pisanych – zapoczątkowane przez Dutkiewicza¹⁵, wskazały na wysokie prawdopodobieństwo budowy muru obronnego bezpośrednio po lokacji miasta. Jako szczególnie bogate ocenić należy materiały dotyczące zamku Leliwity na Górze Świętego Marcina (i późniejszych przekształceń)¹⁶.

Obfite są **różnorodne źródła**. Pisane analizowali – jak wspomniano – Kiryk i Dworzaczek. Stosunkowo wczesną metrykę mają te kartograficzne. Średniowieczne miasto w obrębie istniejących jeszcze fortyfikacji ukazują dwa plany austriackich mierniczych: Franza von Grottgera z 1796 r. i J. Marka, wykonany po r. 1814¹⁷. Dla całego dawnego zaboru austriackiego istotne znaczenie mają: mapa topograficzna Galicji (tzw. Mapa Miega) opracowana w skali 1 : 28 800 w latach 1779–1783¹⁸, dająca bardzo ogólną rejestrację zagospodarowania terenu sprzed większości regulacji dokonywanych w dziewiątej dekadzie XVIII w., oraz 10-krotnie dokładniejsze plany katastralne, w tym przypadku Tarnowa i jego dawnych przedmieść: Strusiny, Grabówki, Zabłocia i Gumnisk, z 1849 r. (dla analizowania wchodzących w skład majątności Spycimira wsi – także plany Skrzyszowa, Łękawicy, Szynwałdu i Klikowej z tegoż roku)¹⁹. Rejestrują one historyczne skupiska osadnicze (lokacyjne nawsia), rozłogi ról i granice miejscowości, z reguły identyczne z lokacyjnymi. Lokacyjne uposażenia kościelne w tych rozłogach identyfikować można, kolacjonując owe mapy z przekazami wizytacji biskupich z XVI–XVIII wieku²⁰. Źródła ikonograficzne dotyczące miasta i zamku (nader skromne) zestawili Zbigniew Beiersdorf i Teresa Holcerowa²¹.

nich kościołach tarnowskich. Szkic historyczny na pamiątkę 500. rocznicy istnienia tegoż kościoła, Tarnów 1900.

¹⁰ T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Sztuka Ziemi Krakowskiej*, Kraków 1982, s. 88.

¹¹ W. Szczebak, *Bazylika katedralna w Tarnowie*, Tarnów 1973; *idem*, *Tarnowska bazylika katedralna. Dzieje i sztuka*, Tarnów 2007.

¹² J. E. Dutkiewicz, *op. cit.*; o doktrynie konserwatorskiej kształtowanej przez Dutkiewicza i jego działaniach w Tarnowie zob.: H. Pieńkowska, *Działalność konserwatorska prof. dr. Józefa E. Dutkiewicza. Okres powojenny*, „Ochrona Zabytków” 1968, z. 4; A. Z. Pawłowski, *Tarnów w życiu i działalności profesora Józefa E. Dutkiewicza*, [w:] *Drogi współczesnej konserwacji: aranżacja, ekspozycja, rekonstrukcja. Profesorowi Józefowi E. Dutkiewiczowi w 30 rocznicę śmierci*, red. nauk. M. Ostaszewska, cz. 1; B. Krasnowolski, *Poglądy profesora Józefa E. Dutkiewicza na konserwację dzieł sztuki i ochronę zabytków. Próba odtworzenia „Studia i Materiały Wydziału Konserwacji Dzieł Sztuki ASP w Krakowie” t. 9 (1999), cz. 1.*

¹³ B. Krasnowolski, *Tarnów...*

¹⁴ A. Cetera, J. Okoński, *Tarnów, Stare Miasto. Wyniki nadzoru archeologicznego robót wodociągowych*, mps, Tarnów 1993, archiwum DWKZ Tarnów.

¹⁵ J. E. Dutkiewicz, *Materiały źródłowe do budowy murów obronnych Tarnowa z lat 1513–1544*, „Rocznik Historii Sztuki” t. 1 (1956); późniejsze, niepublikowane wyniki badań – archiwum DWKZ Tarnów.

¹⁶ Zob. E. Dworaczyński, J. Okoński, *Zamek tarnowski*, Tarnów 1986; E. Dworaczyński, *Nowe ślady pierwszej fazy zamku na Górze Św. Marcina*, [w:] *Badania archeologiczne w województwie tarnowskim w 1985 r.*, red. J. Okoński, A. Szpunar, Tarnów 1986; K. Moskal, „*In castro nostro tarnoviensi*”. *Zamek tarnowski jako rezydencja, warownia i centrum administracyjno-gospodarcze dla dóbr tarnowskich*, Tarnów 2001; M. Nowosad-Gryłowa, *Badania archeologiczne na zamku w Tarnowie*, [w:] *Polonia Minor medii aevii*, red. Z. Woźniak, J. Gancarski, Kraków-Krosno 2003.

¹⁷ *Plan des Tarnower städtischen Bezirk [...]*, oprac. F. von Grottgger, 1796, Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn.. „Tarnów 1”; *Grundriss der Stadt Tarnow [...]*, oprac. J. Marek, po 1814, Muzeum Okręgowe w Tarnowie.

¹⁸ Publikowana – zob. *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga (sekcja 65, z Tarnowem, w opracowaniu).

¹⁹ Przechowywane w Okręgowym Przedsiębiorstwie Geodezyjno-Kartograficznym w Tarnowie.

²⁰ Szczególnie precyzyjne dane zawiera wizytacja z 1664 r. (Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, sygn. AV Cap. 47, s. 560 n.).

²¹ Z. Beiersdorf, *Ikonoografia miast województwa krakowskiego w krakowskich zbiorach graficznych*, „Materiały i Sprawozdania Konserwatorskie Województwa Krakowskiego” t. 3 (1970), s. 181–185, fig. 204–208; T. Holcerowa, *Ikonoografia zamków obronnych województwa krakowskiego w krakowskich zbiorach graficznych*, „Materiały i Sprawozdania Konserwatorskie Województwa Krakowskiego” t. 3 (1970), s. 87, fig. 104.

²² Zob. *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego*, wyd. S. Kętrzyński, S. Smolka, Lwów 1875, nr 1, s. 2; nr 11b, s. 22.

²³ **A. Hirschberg**, *Stosunki osadnicze w dobrach klasztoru tynieckiego w początkach jego istnienia*, Lwów 1925, s. 33, 55; **Z. Kozłowska-Budkowa**, *Reperatorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, Kraków 1937, nr 26, s. 29-33; **G. Labuda**, *Szkice historyczne XI wieku: początki klasztoru benedyktynów w Tyńcu*, „*Studia Źródłoznawcze*” t. 35 (1994), s. 27-31.

²⁴ Wyniki wieloletnich badań zestawiają **A. Cetera** i **J. Okoński**: *Grodzisko w Zawadzie – dziesięć lat później*, „*Rocznik Tarnowski*” t. 4 (1994); **T. Sajecki**, *Zawada pod Tarnowem – wielkie grodzisko z wczesnego średniowiecza*, „*Radzyński Rocznik Humanistyczny*” t. 18 (2020).

²⁵ Zob. *Kodeks dyplomatyczny...*, nr 36, s. 70-73.

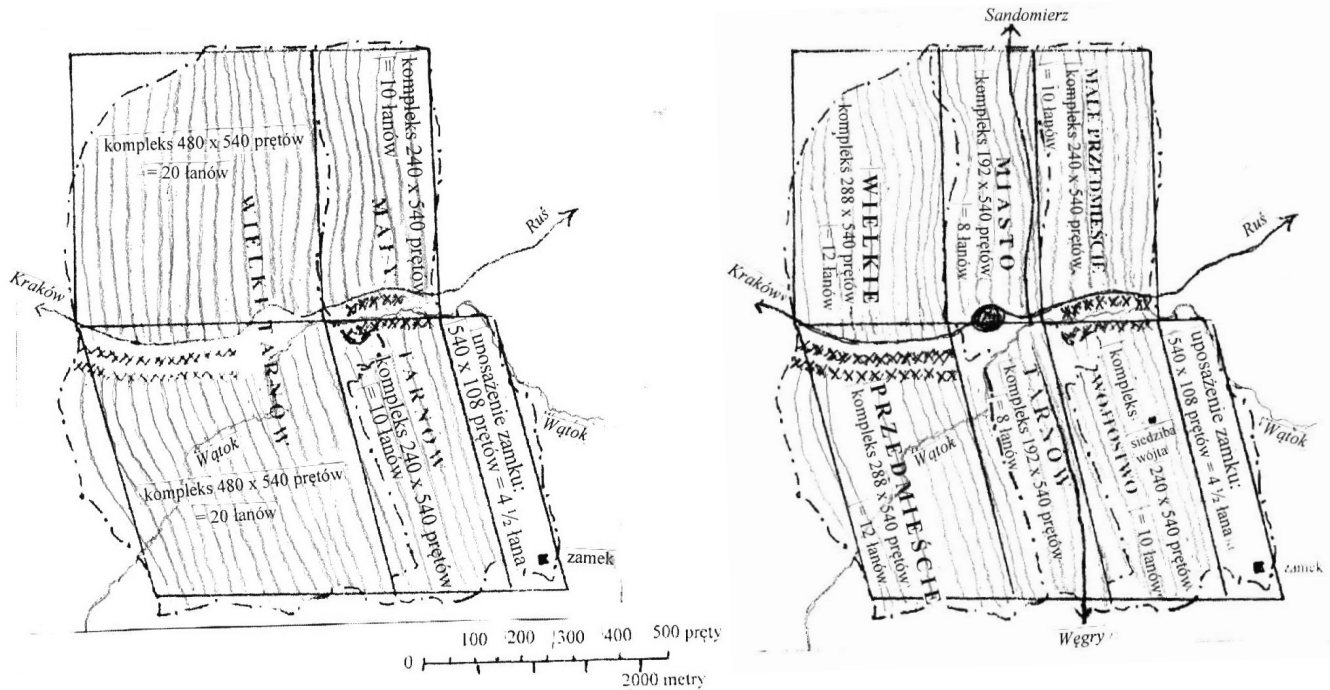
²⁶ Zob. *Archiwum ksiąg Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie* (dalej: AS), wyd. Z. Luba Radziwiński, t. 2, Lwów 1888, nr 11; **W. Dworzaczek**, *op. cit.*, s. 78.

Rolę **Spycimira Leliwity** (zm. 1352), jak wspomniano, szczególnie scharakteryzował Dworzaczek. W okresie kształtowania – w ramach osobistych włości – tarnowskiego zespołu osadniczego Spycimir pełnił najwyższe funkcje w Królestwie: krakowskiego wojewody (w latach 1320–1331), a następnie kasztelana (od 1332 r. do śmierci). Związany z dworem wawelskim, był wychowawcą Kazimierza Wielkiego i dyplomata w służbie królewskiej (m.in. na zjeździe w Wyszehradzie w 1335 r., gdzie wynegocjował zrzeczenie się roszczeń do polskiego tronu przez króla Czech; w rezultacie Kazimierz Wielki był już powszechnie tytułowany królem Polski, a nie – jak jego ojciec – królem Krakowa). Gromadząc i umacniając włości kontrolowane przez zamki w Tarnowie i Melsztynie, dał Spycimir – poprzez swych synów i spadkobierców, Rafała i Jana – początek rodom Tarnowskich i Melszyńskich.

Osadnictwo w dolinach Dunajca i Białej rozwijało się już **w wczesnym średniowieczu**, m.in. w dobrach benedyktynów tynieckich. Tamtejsze dokumenty z lat 1123–1125 i 1229²², będące wprawdzie fałszyfikatami, lecz przekazujące wiarygodne informacje²³, wspominają osadę o nazwie Tarnów. Była ona położona zapewne w rejonie późniejszego Małego Tarnowa i Tarnowca, w sąsiedztwie Zawady, wsi, której nazwa utrwaliła tradycję wczesnośredniowiecznego grodu²⁴; na podgrodziu prawdopodobnie już w XII w. funkcjonował kościół św. Marcina, którego wezwanie dało nazwę wspomnianej górze. Akcja zakładania osad na prawie niemieckim mogła być prowadzona w dobrach tynieckich już na podstawie przywileju Leszka Czarnego z 1288 r. (kolejny fałszyfikat zawierający wiarygodne informacje)²⁵.

W zagospodarowywaniu przez Spycimira włości tarnowskich można wyodrębnić **trzy charakterystyczne etapy**, następujące bezpośrednio po sobie. Pierwszy (1327–1328) – to osadzenie na prawie niemieckim dwóch wsi o nazwie Tarnów oraz budowa zamku na kulminacji Góry Świętego Marcina. Etap drugi (1330) przynosi lokację miasta, usytuowanego na styku granic obu wsi. Trzeci (1331 – ok. 1342) – to osadzanie na prawie niemieckim kolejnych wsi w najbliższym otoczeniu miasta. Etapy owe wymagają bliższej charakterystyki.

Pierwszy etap [fig. 1] zapoczątkowało nabycie przez Spycimira części Tarnowa Wielkiego, dokonane zapewne wkrótce przed r. 1327 oraz pozyskanie – w tymże roku – pozostałej części owej wsi od spadkobiercy kasztelana połanieckiego Dzierżysława. W 1328 r. Władysław Łokietek nadał Leliwicie sąsiedni Tarnów Mały i zezwolił na przeniesienie obu wsi na prawo niemieckie²⁶. Z faktem tym wiązać należy wytyczenie układów ruralistycznych obu ośrodków, z nawsiami rozciągniętymi równolegle do traktu „ruskiego”, odpowiadające w przybliżeniu dzisiejszej ul. Mościckiego, a widocznego na mapie Miega. Nawsie Tarnowa Wielkiego czytelne jest do dzisiaj w przebiegu ulic Kościuszki i Bema od północy oraz Bartosza Głowackiego od południa, nawsie Tarnowa Małego znalazło się w dolinie potoku Wątok. Prostopadle do centrów osadniczych, po obu ich stronach, wyty-

1. Tarnów, etapy procesu lokacyjnego: pierwszy – osadzenie dwóch wsi, Tarnowa Wielkiego i Małego (1328), i budowa zamku na Górze Świętego Marcina; drugi – lokacja Tarnowa (1330) z wydzieleniem uposażenia rolnego ze wschodniej części Tarnowa Wielkiego oraz wójtostwa z południowej części Tarnowa Małego. Granice według planów katastralnych, 1849. Fot. za: B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, Kraków 2004, cz. 2, s. 251, fig. 165

czono role, o regularnym rozłogu, ukierunkowanym w linii północ-południe. Rozłóg ten, doskonale widoczny na planach katastralnych z 1849 r., czytelny w sieci drożnej i ulicznej do dzisiaj, można wpisać w modułarne czworoboki wymierne w łanach frankońskich. Dla Tarnowa Wielkiego są to prostokąt i romb o wymiarach po 540×480 prętów (czyli dwa kompleksy po 20 łanów frankońskich), dla Tarnowa Małego – prostokąt i romb o wymiarach po 540×240 prętów (dwa kompleksy 10-łanowe). Analiza modułarna wskazuje, że operowano tu popularną w XIV-wiecznej Małopolsce miarą „chełmińską”: prętem o wartości 4,71 m (15 stóp po 0,314 m)²⁷.

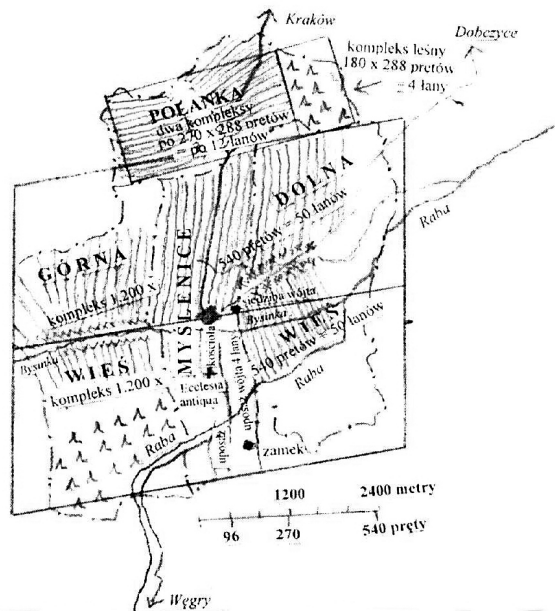
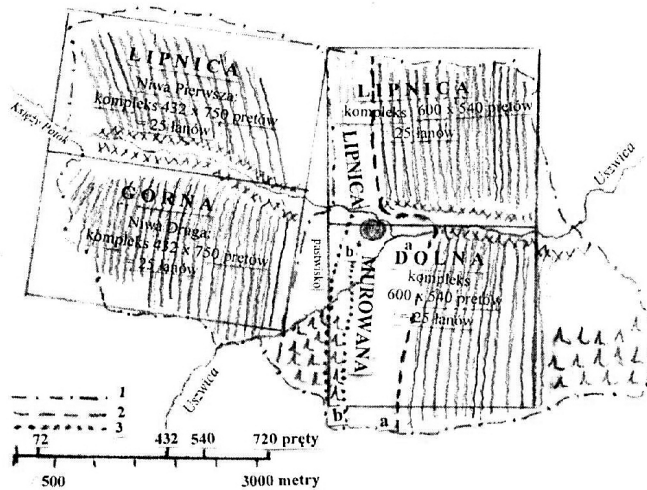
W tym samym okresie – od r. 1328 – wzmiankowany był zamek Spycimira²⁸. W jego obrębie funkcjonowała kaplica pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, która w 1331 r., na prośbę właściciela, uzyskała – na podstawie przywileju biskupa krakowskiego Jana Grota – status świątyni parafialnej²⁹. Strategiczna pozycja na kulminacji Góry Świętego Marcina, po południowo-wschodniej stronie Tarnowa Małego, dawała możliwość kontrolowania całości dóbr. Z modułarnej analizy rozplanowania lokacyjnego wynika, że zamek został „wpisany” w pas uposażenia o powierzchni 4,5 łana (540×108 prętów), przyległy od wschodu do modułarnego czworoboku ról Tarnowa Małego, „wykrojony” z części ról osadzonego nieco później Skrzyszowa (o którym dalej). Wspomniane badania terenowe pozwalają na teoretyczną rekonstrukcję ówczesnego założenia jako zespołu dwuczłonowego,

²⁷ Zob. H. von Loesch, *Die fränkische Hufe*, „Zeitschrift für Geschichte Schlesiens” t. 61 (1927), s. 82 n.; E. Stamm, *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU” t. 70 (1937), nr 2; *idem*, *Staropolskie miary*, t. 1: *Miary długości i powierzchni*, Warszawa 1938; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy...*, cz. 2, s. 248 i fig. 251.

²⁸ W. Dworzaczek, *op. cit.*, s. 79–80.

²⁹ Zob. *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, wyd. S. Kuraś, cz. 1, Lublin 1965, nr 38.

2. Dwuetapowe procesy osadzenia Lipnicy Murowanej (1326) i Myślenic (1342 – przed 1354): jako dwóch wsi i miasta wtórnie ukształtowanego na ich granicy. Granice według planów katastralnych, 1847, 1846. Lipnica Murowana: 1. granice Lipnicy Górnej i Lipnicy Dolnej, 2. wydzielenie Lipnicy Murowanej z Lipnicy Dolnej, 3. granice uposażeń kościelnego i wójtowskiego. Fot. za: B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, Kraków 2004, cz. 2, s. 123, fig. 90; s. 149, fig. 106

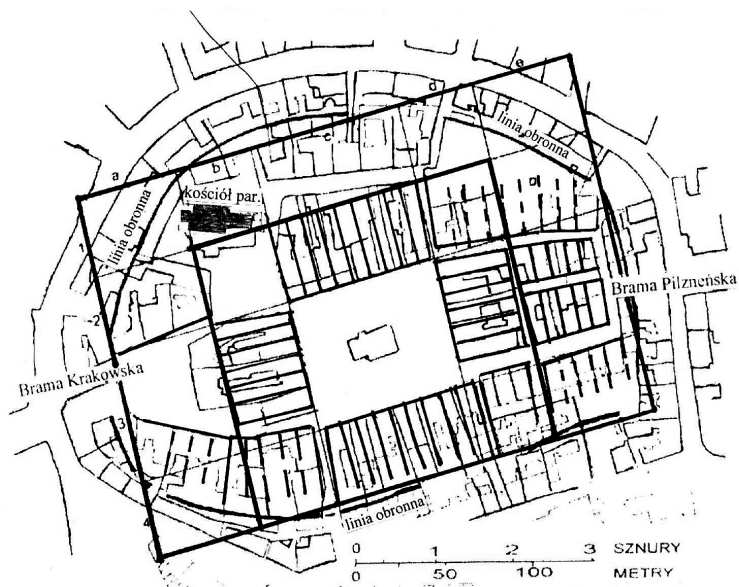

z fosą oddzielającą zamek górny (na kulminacji, od wschodu, z obwodem obronnym, cylindryczną wieżą i budynkiem mieszkalnym) od dolnego, o funkcji gospodarczej, z własnym murem obronnym.

Drugi etap [fig. 1, 3] wiąże się z przywilejem królewskim z 1330 r., zezwalającym na **lokację miasta** w obrębie Tarnowa Wielkiego oraz na przeniesienie okolicznych wsi na prawo niemieckie³⁰. Miejski układ urbanistyczny wytyczono na niewysokim, niezasiedlonym wcześniej wzniesieniu w obrębie kompleksu rolnego. Uposażenie miasta – w postaci dwóch kompleksów rolnych o wymiarach po 540 × 192 przęty, a więc o łącznej powierzchni 16 łanów, wydzielono ze wschodniej części ról Tarnowa Wielkiego. Południowy kompleks ról Tarnowa Małego (540 × 240 przętów = 10 łanów) stał się uposażeniem wójtowskim³¹ (sąsiadującym od wschodu ze wspomnianym uposażeniem zamkowym); w miejscu późniejszego dworu w Gumniskach domyślać się można siedziby wójtowskiej. Obie dawne wsie – a raczej to, co z nich pozostało – stały się przedmieściami: Wielkim i Małym.

³⁰ Zob. AS II, nr 12; *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie* (dalej: AGZ), t. 5, Lwów 1875, nr 1; W. Dworzaczek, *op. cit.*, s. 78.

³¹ Uposażenie to w 1363 r. przejął właściciel miasta, Rafał Leliwita (zob. *Kodeks dyplomatyczny Małopolski* [dalej: KDM], wyd. F. Piekosiński, Kraków 1887, t. 3, nr 763; F. Kiryk, *Miasta...*, s. 217). W jego obrębie, w dolinie potoku Wątok, funkcjonował młyn wzmiankowany w 1362 r., zapewne identyczny z określonym w 1378 r. jako wójtowski, zaznaczony na mapie Miega; obok niego znajdowała się cegielnia (zob. *Codex diplomaticus Poloniae*, t. 3, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858, s. 319; F. Kiryk, *Urbanizacja...*, s. 150–151; A. Sypek, *Tarnów cegłą murowany. Monografia cegielni tarnowskich 1330–2015*, Tarnów 2015).

3. Tarnów, analiza lokacyjnego planu urbanistycznego, 1330. Fot. za: T. Zagrodzki, *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*, Warszawa 1962, s. 38, fig. 14; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, Kraków 2004, cz. 2, s. 249–250, fig. 164

Element układu urbanistycznego		Wymiary		
		w metrach	w stupach 0,2982 m	w sznurach =150 stóp
rozmięczenie w linii pn.-pd.	1 pasmo skrajne północne z kościołem parafialnym (poza modularnym rozplanowaniem ?)	(44,73)	(150)	(1)
	2 pasmo północne z blokami zabudowy	44,73	150	1
	3 pasmo środkowe z rynkiem i blokami zabudowy	74,55	250	1 1/2
	4 pasmo południowe z blokami zabudowy	44,73	150	1
	razem rozmięczenie północ-południe	208,74	700	4 1/2
rozmięczenie w linii zach. wsch.	a rząd zachodni z blokami zabudowy (i placem pomocniczym ?)	59,64	200	1 1/2
	b rząd z kościołem i zachodnim blokiem przyrynkowym	44,73	150	1
	c rząd środkowy z rynkiem i blokami przyrynkowymi	89,46	300	2
	d rząd ze wschodnim blokiem przyrynkowym	44,73	150	1
	e rząd wschodni z blokami zabudowy	59,64	200	1 1/2
razem rozmięczenie zachód-wschód:	298,20	1000	6 1/2	

Niemal identyczne **relacje pomiędzy osadzeniem dwóch wsi** (w początkowym etapie) i **miasta** (w kolejnym) zaobserwować można nieco wcześniej w Lipnicy Murowanej, a nieco później w Myślenicach³² [fig. 2]. Lokację królewskiego miasta Lipnicy w 1326 r.³³ poprzedziło uprzednie osadzenie dwóch wsi – Lipnicy Górnej i Dolnej, które, zachowując swą dyspozycję łąkowo-leśną, w rezultacie stały się przedmieściami. Z arealu Lipnicy Dolnej wydzielono uposażenia miejskie i wójtowskie.

Podobna kolejność obowiązywała w królewskich Myślenicach – to nieprzypadkowe zapewne powtórzenie procesów osadniczych Tarnowa. Pomostem między oboma procesami mogła być osoba Spycimira Leliwity, który – jako kasztelan krakowski – wraz z nadaniem prawa niemieckiego dwóm wsiom o nazwie Myślenice w 1342 r.³⁴ (co przyniosłyby wytyczenie łąkowo-leśnych układów ruralistycznych) – ufundował kościół parafialny. Ulokowanie miasta na granicy tych wsi (które stały się przedmieściami, Górnym i Dolnym) miało miejsce nieco

³² Zob. B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy...*, cz. 2, s. 119–124, 145–150.

³³ Zob. *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. 1, wyd. S. Kuraś, Wrocław 1962, nr 28.

³⁴ Zob. KDM, t. 3, nr 671.

³⁵ *Monumenta Poloniae Vaticana*, wyd. J. Ptaśnik, t. 3, Kraków 1913, nr 312. Wczesniejsze wzmianki o parafii w Tarnowie (1326) odnoszą się do kościoła św. Marcina w Tarnowcu (Zawadzie), który stał się wówczas – za sprawą Spycimira – siedzibą dekanatu. Zob. W. Dworzaczek, *op. cit.*, s. 82; S. Mateszew, F. Sikora, *op. cit.*, s. 107.

³⁶ Powstanie murowanej świątyni z inicjatywy Spycimira za rządów Władysława Łokietka wspominał J. Długosz (*Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis*, t. 1, wyd. A. Przezdziecki, Kraków 1863, s. 604).

³⁷ Zob. T. Chrzanowski, M. Kornecki, *op. cit.*, s. 88.

³⁸ Zob. J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV w.*, Warszawa 1971, s. 462-471.

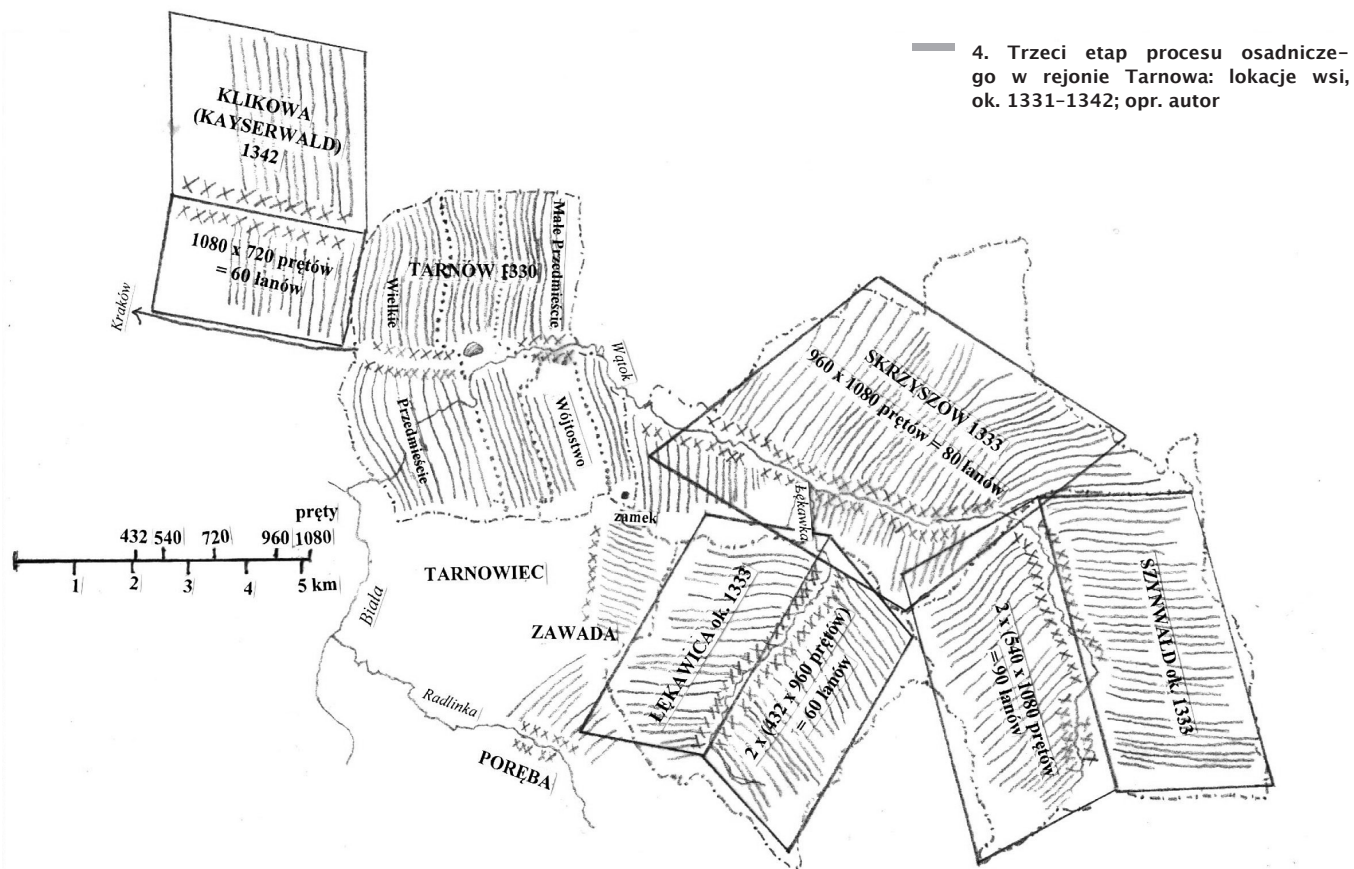
³⁹ Zob. D. Zieliński, *Archiwum Conventus Tarnoviensis Patrum Bernardinorum*, Archiwum Prowincji Bernardynów w Krakowie, sygn. XIV-a-2.

później, przed r. 1354, gdy wspomniano (nieżyjącego już) wójta. Jak w Tarnowie, w obrębie pasma uposażenia wójtowskiego znalazła się siedziba wójta oraz – na wzgórzu, przy granicy uposażenia – zamek.

Układ urbanistyczny Tarnowa [fig. 3], zgodnie z rekonstrukcją autorstwa Zagrodzkiego, wytyczony został w sznurach, z których jeden jest równy ok. 44,73 m (150 stóp po 0,2982 m), a więc w wielkościach w Małopolsce nietypowych. Pewna różnica w stosunku do miar, w jakich wymierzono uposażenie rolne, byłaby potwierdzeniem niejednoczesności obu procesów. W centrum układu znalazł się prostokątny rynek (2 × 1,667 sznura; proporcje 6 : 5), przy jego północno-zachodnim narożniku kościół parafialny z cmentarzem. Bloki – zarówno przyrynkowe, jak te na skrajach układu – miały głębokość jednego sznura. Pogłębiając analizę Zagrodzkiego, można stwierdzić, że działki siedliskowe w ich obrębie otrzymały szerokość po 0,222 sznura, czyli po 33,333 stóp. Ten idealny schemat, w praktyce dostosowany do przebiegu krawędzi wzgórza, musiał w partiach skrajnych ulec odkształceniom.

Problemem znacznie trudniejszym od rekonstrukcji dwuwymiarowych planów – urbanistycznego i ruralistycznych – jest odtworzenie trzeciego wymiaru: wypełnienia owych planów przez **zabudowę**. Zapewne jedynym obiektem murowanym był kościół parafialny, wzmiankowany od 1346 r.³⁵, wzniesiony prawdopodobnie bezpośrednio po lokacji miasta³⁶. Skromny program (jednonawowy, z prezbiterium zamkniętym ścianą prostą i wieżą w fasadzie) nie odbiegał od analogicznych w innych niewielkich miastach małopolskich. Wyjątkiem może być kaplica św. Krzyża, przyległa od południa, nakryta sklepieniem trójpodporowym, przejętym zapewne z realizacji wawelskiego, królewskiego warsztatu budowlanego. Jeżeli nie pochodzi z późniejszego okresu (ok. 1400 r.), mogłaby stanowić dokument powiązania Spycimira z fundacjami królewskimi³⁷.

Z lokacją wiązać należy wykształcenie najstarszej zabudowy śródrynkowej (bloku śródrynkowego). Domy mieszczan, podobnie jak owa zabudowa, były drewniane; w badaniach architektonicznych nie natrafiono na elementy murowane sprzed XVI wieku. Zapewne już w dobie Spycimira krawędź wzgórza zaakcentował mur obronny z Bramami Krakowską i Pilzneńską, wzmiankowany jednak dopiero od 1448 roku³⁸. Na weryfikację przez badania archeologiczne zasługuje wzmianka z 1656 r., zawarta w kronice fundowanego w 1459 r. klasztoru Bernardynów, jakoby znalazł się on w miejscu, w którym pierwotnie zaczęto budować zamek³⁹. Charakterystyczna sytuacja zespołu klasztornego – elementu stycznego wobec miejskiej linii obronnej, z własnym obwodem obronnym, po południowo-wschodniej stronie miasta, na północnym krańcu uposażenia wójtowskiego – zdaje się uwiarygodniać tę tradycję. Takie położenie siedziby prywatnego właściciela miasta znajdowałaby analogie w Bobowej (Gryfitów), Gorlicach (dwór Dziersława Karwacjana) i zapewne Szymbarku (Pieniązków)⁴⁰.

Trzeci etap [fig. 4] zagospodarowywania włości tarnowskich przez Spycimira (ok. 1331-1342) to lokacje wsi w najbliższym otoczeniu Tarnowa, z zastosowaniem powtarzalnego, łanowo-leśnego modelu (czytelnego do dzisiaj) i przy określaniu w łanach powierzchni, których identyfikację umożliwiają granice zarejestrowane przez plany katastralne⁴¹. Podstawą prawną był wspomniany przywilej królewski z 1330 roku. Daty graniczne wyznaczają: królewskie zatwierdzenie pozyskania – przez Spycimira – Skrzyszowa (1331) i późniejszy o dwa lata kontrakt sołecki na osadzenie tej wsi na terenach leśnych oraz osadzenie w 1342 r. wsi Kayserwald (Klikowej), z nawsiem odpowiadającym sytuacji dzisiejszej ul. Klikowskiej i południową granicą odtwarzającą przebieg wspomnianego traktu w kierunku Krakowa. Poza tą ostatnią wsią – położoną po północno-zachodniej stronie Tarnowa – pozostałe (Skrzyszów, Lękawica, Szywałd, czyli Mnich, Poreba Radlna) utworzyły kompleks po stronie wschodniej i południowo-wschodniej. Zapewne przed 1350 r. staraniem Spycimira erygowane zostały w tych ostatnich wsiach parafie⁴². Jedność owego kompleksu dóbr – a także organizacji kościelnej – zaakcentowana została w 1416 r., gdy parafie te, decyzją biskupa krakowskiego Wojciecha Jastrzębca, wyjednaną przez Jana z Tarnowa (prawnuka Spycimira), poddano prepozytom tarnowskim, zależnym od właścicieli Tarnowa, sprawującym prawo patronatu⁴³.

⁴⁰ Zob. B. Krasnowolski, *Między Wschodem a Zachodem. Studia nad historią i sztuką pogranicza polsko-łemkowskiego*, Toruń 2010, s. 65, 76.

⁴¹ Zob. *idem*, *Układy przestrzenne...*, s. 219-223.

⁴² Zob. B. Kumor, *Prepozytura tarnowska, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 12 (1966), s. 236-238, 241-242, 245-249; W. Dworzaczek, op. cit., s. 82-83.*

⁴³ Zob. W. Dworzaczek, *op. cit.*, s. 199.

⁴⁴ J. Laberschek, *Melsztyn* [hasło], [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu* (dalej: SHG), t. 4 (2009), z. 4 (tamże mapa: *Posiadłości Melsztyńskich w okolicach Melsztyna*).

⁴⁵ Hasła w SHG: F. Sikora, *Brzozowa*, t. 1 (1985), z. 2; *idem*, *Charzewice*, t. 1 (1985); *idem*, *Domasławie*, t. 1 (1985), z. 3; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Faliszewice*, t. 1 (1986), z. 4; *eadem*, *Faściszowa*, t. 1 (1986), z. 4; J. Laberschek, *Grodziska*, t. 2 (1989), z. 1, s. 70; *eadem*, *Gwoździec*, t. 2 (1989), z. 1, s. 134-135.

⁴⁶ Zob. W. Dworzaczek, *op. cit.*, s. 81; B. Krasnowolski, *Układy przestrzenne...*, s. 237.

⁴⁷ Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Brzeżek* [hasło], [w:] SHG, t. 1 (1985), z. 2; B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy...*, cz. 2, s. 36-40.

⁴⁸ Na graniczących z Małopolską terenach Śląska zjawisko takie zaobserwować można w Bielsku, miście wydzielonym ze wsi Stare Bielsko, związanym z większym kompleksem osadniczym. Zob. B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy osadnicze w okolicach Bielska – próba rekonstrukcji*, „Bielsko-Bialskie Studia Muzealne” t. 2 (1995).

⁴⁹ W Małopolsce charakterystycznym przykładem jest Nowy Sącz. Zob. K. Dziwik, *Majętność ziemską Nowego Sącza w wiekach średnich*, „Rocznik Sądecki” t. 4 (1960); Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, red. F. Kiryk, t. 1, Warszawa-Kraków 1992, s. 111-112, 114.

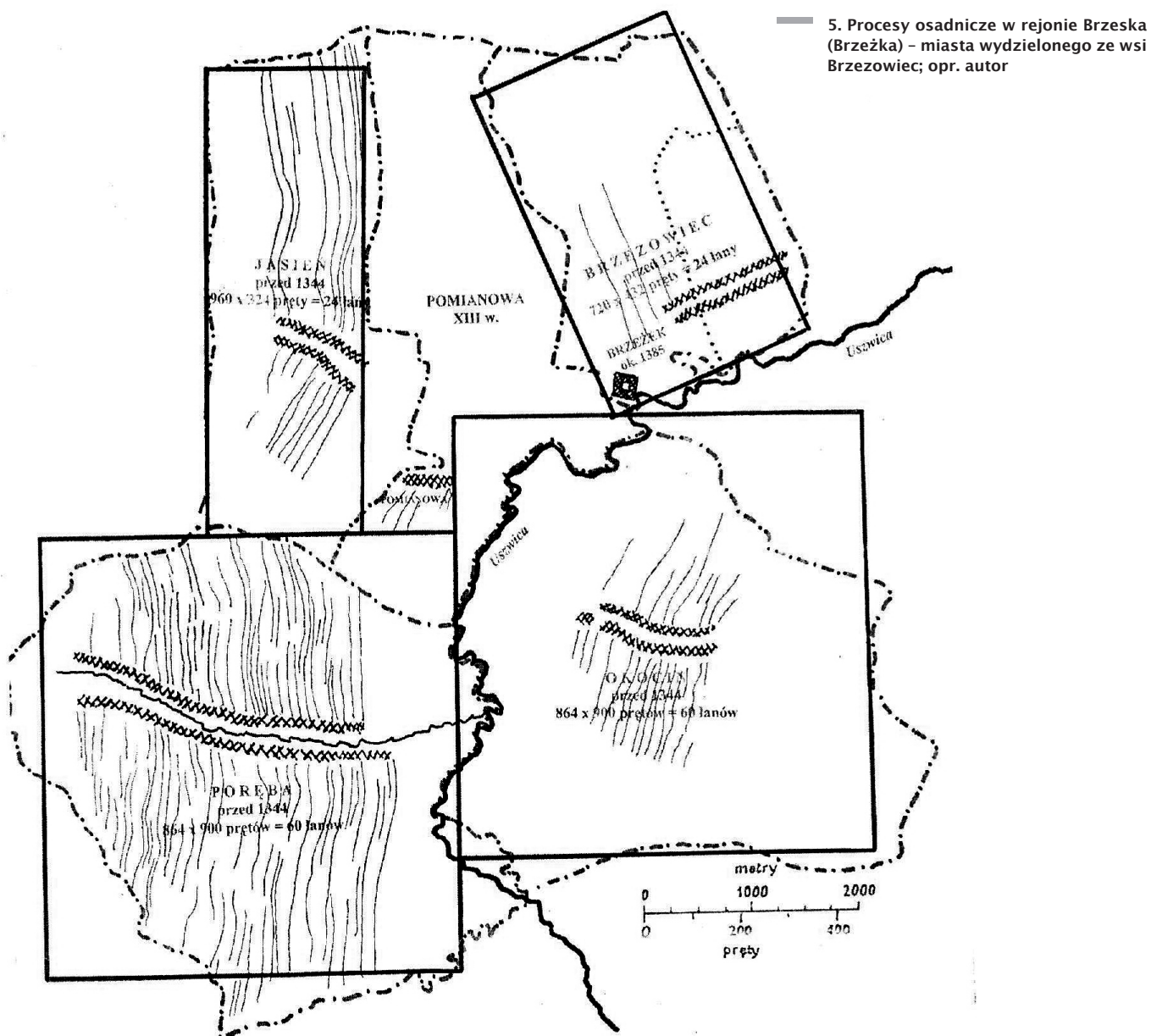
⁵⁰ Zob. B. Krasnowolski, *Zasady lokacyjnego rozmierzenia wsi podhalańskich między Nowym Targiem a Krościenkiem*, [w:] *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, red. J. Gancarski, A. Muzyczuk, Krosno 2007.

Inny kompleks dóbr Leliwity rozwijany był wokół zamku Melsztyn, wzniesionego w okresie 1342–1352⁴⁴. W 1347 r. Kazimierz Wielki poświadczył pozyskanie – przez Spytka – Charzewic (w których obrębie powstał wspomniany zamek), Gwoźdzca i nieistniejących dziś Grodzisk, w 1385 r. królowa Jadwiga zezwoliła na przeniesienie na prawo magdeburskie licznych wsi w dobrach Leliwitów, m.in. Brzozowej, Charzewic i Gwoźdzca⁴⁵. Najpóźniej z tym dokumentem łączyć powinno się końcową fazę kształtowania czytelnych do dzisiaj, łańcuchowo-leśnych układów ruralistycznych. Kompleks ten – sięgający od północnego zachodu po Niedźwiedzę, od wschodu po Siemiechów i Polichty – wymaga jeszcze pogłębionych studiów, wiążących informacje ze źródeł pisanych z rozplanowaniem czytelnym w terenie i na archiwalnych planach.

Kolejny **kompleks dóbr Spycimira** kształtowany był **nad rzeką Uszwicą**⁴⁶ [fig. 5], na terenach pozyskanych przezeń w okresie zbliżonym do kształtowania Tarnowa. Do 1344 r. Leliwita osadził tu cztery wsie o łańcuchowo-leśnych układach ruralistycznych: Brzezowiec, Jasień, Porębę (Spytkowską) i Okocin (późniejszy Okocim). Następnym etapem była lokacja miasta Brzeżek⁴⁷ (dziś Brzesko) z uposażeniem wydzielonym z Brzezowca; mógł to być rezultat wspomnianego przywileju królowej Jadwigi z 1385 roku.

Z zaprezentowanych rozważań wynika **postulat badawczy**: studia nad lokacyjnymi układami przestrzennymi, miejskimi i wiejskimi, nie powinny koncentrować się na pojedynczych założeniach, lecz uwzględniać związane z nimi kompleksy dóbr. Istotną sprawą jest ustalenie chronologii tych procesów. Mogły się one zaczynać wraz z lokacjami wsi, z których z kolei wydzielane były miasta⁴⁸. Ale w licznych przypadkach początek dawała lokacja miasta, a wsie osadzano w granicach jego uposażenia⁴⁹. Zwarte kompleksy osadnicze powstawały na ogół w ramach własności (rycerskich, królewskich, kościelnych), lecz – przy zróżnicowanych posiadaczach – mogły też tworzyć kordony graniczne. Przykładem tego ostatniego zjawiska jest łańcuch wsi podhalańskich między grzbietami Gorców i Pienin a doliną Dunajca, ujęty miastami: Nowym Targiem i Krościenkiem, wzmocniony zamkami, konsekwentnie kształtowany pod patronatem Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego jako zabezpieczenie granicy z Węgrami⁵⁰.

Lokacyjne, średniowieczne układy urbanistyczne i ruralistyczne w Małopolsce i ich kompleksy, na ogół znakomicie zachowane w skali dwuwymiarowej, z czytelnymi dominantami w krajobrazie w postaci świątyń parafialnych, stanowią wybitne wartości kulturowe, wymagające utrwalenia poprzez **konsekwentną realizację polityki konserwatorskiej** w ramach planów zagospodarowania przestrzennego. Studia krajobrazowe, jako wytyczne dla owych planów, winny uwzględniać wyniki analiz historycznych, określających chronologię i istniejące do dziś elementy pochodzące z poszczególnych faz modyfikacji przestrzennych. W wielu przypadkach kanwa rozplanowania

owej przestrzeni – w postaci sytuacji centrów osadniczych miejskich i wiejskich, podziałów własnościowych, granic, dawnej sieci drożnej, dominant – ukształtowana została w wyniku procesów osadniczych z XIII i XIV wieku. Zasięg ten wymaga popularyzacji (w celu uzyskania akceptacji społecznej) i konsekwentnej ochrony, oczywiście bez uszczuplania walorów późniejszych przeobrażeń.

Tarnów i jego otoczenie można uznać za dobry przykład ochrony konserwatorskiej, co jest bez wątpienia w znacznym stopniu efektem działań podejmowanych przez władze konserwatorskie w pierwszym 30-leciu powojennym, przy aprobacie ówczesnych władz miej-

skich i przy akceptacji społecznej dla zagadnień konserwatorskich. Akceptację tę do dzisiaj kształtuje miejscowe środowisko związane z Muzeum Okręgowym i jego pracownikami merytorycznymi, a także znakomici tarnowscy archeolodzy, oraz liczne wydawnictwa, z naukowymi i popularnymi publikacjami Stanisława Potępy (1946–2009) i ukazującym się od 1990 r. „Rocznikiem Tarnowskim” na czele. Poważnym niepowodzeniem jest jednak postępująca dewastacja niedostatecznie zabezpieczonych, a ujawnionych w badaniach archeologicznych, reliktywów zamku na Górze Świętego Marcina.

Słowa kluczowe

Tarnów, Spycimir Leliwita, lokacyjny układ urbanistyczny, lokacyjny układ ruralistyczny, osadnictwo na prawie niemieckim, analiza metrologiczno-parcelacyjna

Keywords

Tarnów, Spycimir Leliwita, urban foundation layout, rural foundation layout, colonization under the German law, metrological-parcelling analysis

References

1. **Dutkiewicz Józef Edward**, *Tarnów*, Warszawa 1954.
2. **Dworaczyński Eligiusz**, *Nowe ślady pierwszej fazy zamku na Górze Św. Marcina*, [w:] *Badania archeologiczne w województwie tarnowskim w 1985 r.*, red. J. Okoński, A. Szpunar, Tarnów 1986.
3. **Dworzaczek Włodzimierz**, *Leliwici tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego, wiek XIV–XVI*, Warszawa 1971.
4. **Kiryk Feliks**, *Urbanizacja Małopolski, województwo sandomierskie, XIII–XVI wiek*, Kielce 1994.
5. **Krasnowolski Bogusław**, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, Kraków 2004, cz. 1–2.
6. **Krasnowolski Bogusław**, *Układy przestrzenne miast prywatnych w Małopolsce. Wybrane przykłady*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” t. 77 (2016).
7. **Kumor Bolesław**, *Prepozytura tarnowska*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 12 (1966).
8. **Leniek Jan, Herzig Franciszek, Leśniak Franciszek**, *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów 1911.
9. **Loesch Heinrich von**, *Die frankische Hufe*, „Zeitschrift für Geschichte Schlesiens” t. 61 (1927).
10. **Moskal Krzysztof**, *In castro nostro tarnoviensi. Zamek tarnowski jako rezydencja, warownia i centrum administracyjno-gospodarcze dla dóbr tarnowskich*, Tarnów 2001.
11. **Nowosad-Gryłowa Marta**, *Badania archeologiczne na zamku w Tarnowie*, [w:] *Polonia Minor medii aevii*, red. Z. Woźniak, J. Gancarski, Kraków–Krosno 2003.
12. **Stamm Edward**, *Staropolskie miary*, t. 1: *Miary długości i powierzchni*, Warszawa 1938.
13. *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, red. **F. Kiryk, Z. Ruta**, t. 1, Tarnów 1981.
14. **Zagrodzki Tadeusz**, *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*, Warszawa 1962.

Dr. habil. Bogusław Krasnowolski, bkrasnowol@interia.pl, ORCID: 0000-0002-7022-999X

Born in 1943, professor of the Pontifical University of John Paul II in Krakow, vice-chairman of the Social Committee for Renovation of Krakow Monuments (since 1990), art historian and historian; he is involved in the history of urban planning and rural planning, as well as protection of cultural heritage.

Summary

BOGUSLAW KRASNOWOLSKI (The Pontifical University of John Paul II in Krakow) / The Tarnow settlement complex of Spycimir Leliwita. Research and conservation postulates

The settlement process in the Tarnow estate of Spycimir Leliwita, a knight of exceptional position at the time of Wladyslaw Lokietek, took place in three stages. In the first one, in the years 1327–1328, the villages of Tarnow Wielki and Tarnow Maly were founded under the German law, and on the mountain dominating above them the owner's castle was erected. In the second stage, on the border between the two villages, the town of Tarnow was founded (1330) with the emolument of the land taken from Tarnow Wielki. The southern complex of fields of Tarnow Maly became the *wojt's* emolument, and both villages became suburbs. Such a relationship between founded villages and founded towns finds analogies in Lipnica Murowana and Myslenice. The third stage was the foundation of villages in the immediate vicinity of Tarnow in 1331–1342. The foundation layouts – urban in Tarnow and rural in the countryside – are still recognisable, and the boundaries encompassing the field complexes can be inscribed in modular rectangles measurable in Franconian *lans*. Similar processes took place later in another complex of the Leliwitas' estates, in the Brzesko region. Studies on urban and rural foundation layouts should not focus on individual settlement layouts, but should take into account the related estate complexes. Foundation settlement complexes, an important element of the cultural landscape, should be under conservation protection.